

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱԼԷՊԻ ՔԱՀԱՆԱՅԻՑ

ՏԷՐ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՔԱՀԱՆԱՅ ՈՒՐՖԱՑԻ

(1606-1690)

ՀԱԼԷՊԻ ազգային պատմութեան մէջ շատ ուշագրաւ և շատ պատուաբեր էջ մը կը գրաւէ, և նոյնիսկ առանձին ուսումնասիրութեամբ հրատարակելի գործ, պատմութիւնը Հալէպի քահանայից, ուր 1490 թուականէն ասդին կանոնաւորաբար կը հաշուէ 200 է աւելի քահանաներու պատկառելի թիւ մը: Հալէպ, շնորհիւ ցամաքէն վաճառականութեան տեսակէտով իր գտած կարեւոր դիրքին, թէ դարէն ի վեր հայութեան համար նշանակելի կեդրոն մը, և այդ թուականէն ասդին Առաջնորդական և Մետրապոլտական ակնառու ոստան մը հանդիսանալով, պահած է իր ազգային — եկեղեցական կազմակերպութիւնը, շնորհիւ իսկապէս արժանաւոր հովիւներու, պատկառելի և բանիմաց քահանաներու և ժողովուրդի ազգասէր և կրօնասէր ներկայացուցիչներու, որոնք ուսման և յառաջդիմութեան նոր շրջան մը բացած են պատմական Հալէպ քաղաքի հայութեան մէջ և թողած ազգային մշակոյթի յատուկ անշնչելի կոթողներ: Հալէպ, ոչ իր կեդրոնին մէջ և ոչ ալ շրջականներուն վրայ վանական ու է հիմնարկութիւն չէ ունեցած, բռնի իրական իմաստովը, բայց քաղաքի Ս. Քառասունք եկեղեցին և ասոր կից Ս. Աստուածածին փոքրիկ մատուռը, իրենց շրջապատով, լրացուցած են հայկական կարեւորագոյն վանքերու բոլոր պայմանները: Վանական կազմակերպութիւնը իր հին և արդի իմաստով երբեք գոյութիւն ունեցած չէ: Ոչ իսկ Հալէպի Հոգեւորներ եղած է կեդրոն մտաւոր աշ-

խատանքի. բայց հայ գրչագրութեան և հայ զարգանկարչութեան տեսակէտով՝ Հալէպ եղած է նշանաւոր կեդրոն մը և այս հնօրեայ քաղաքին մէջ գրուած ու ծաղկուած ձեռագիրներ, մագաղաթեայ կամ թղթեայ, կարեւոր տեղ մը կը գրաւեն հայ ձեռագրաց ընդհանուր ցուցակներու մէջ: Այսքանը միայն կարելի է ըսել որ հայկական վանքերու միաբաններու կողմէ կատարուած մշակութային նման աշխատանք մը Հալէպի մէջ կատարուած է, ընդհանրապէս հայ քահանաներու կողմէ, որոնք կատարելապէս տիրացած ըլլալով հայ գրչութեան և հայ մանրանկարչութեան փափուկ ու պահանջներու արուեստին բոլոր նրբութիւններուն, հաւասարած են վանքերու գրիչ և արուեստագէտներուն, և ասոնցմէ պահանջուած արուեստի բոլոր զաւորներն իրեն կատարելապէս թափանցած են:

Հալէպ, ի բնէ, հայկական կեդրոն մը եղած չէ. ամէն տեղէ և զանազան գլխաւոր կեդրոններէ բազմաթիւ ազգայիններ պանդխտութեամբ Հալէպ եկած են, մանաւանդ Արեւելքէն և առեւտուրի և ազատ ասպարէզներու մէջ պատուաբեր դիրք գրաւած: Հինէն ի վեր Հալէպ, հայութեան համար, « օրհնուած քաղաք » մը եղած է և բնական է որ քաղաքին հաւաքածու հայութեան մէջ ակնառու տեղ գրաւողներ ընդհանրապէս եկեղեցիներ եղած են. նոյնը եղած է նաեւ Հալէպի հայ քահանայից համար, որոնց մեծագոյն մասը պանդխտութեամբ եկած հոս հաստատուած

են: Հայերը, նախ ապահովութեան տեսակէտով և ապա առեւտուրի որպէս լայն շահաստան նկատելով քաղաքը, հոս փրնտած են իրենց հանգիստ կեանքը և փորձը ցոյց կու տայ պատմութեան լոյսին մէջէն որ սխալած ալ չեն:

Թէ դարու սկիզբը, Հալէպի հայ ազգային ու կրօնական կեանքը պէտք է ըսել որ չափազանց ճոխ եղած է, գործունէութեամբ իրարու ժամանակակից բազմաթիւ կարող և արուեստագէտ քահանաներու, որոնց գլխաւորներու կեանքը պիտի ուզեմ համառօտաբար ուրուագրել, ծանրանալով անոնց մասին աւելի՝ որ նշանաւոր հանդիսացած են հայ գրչութեան և զարգանկարչութեան մէջ ու թողած բազմաթիւ ձեռագրեր, հոս կամ այլուր փոխադրուած: Ասոնց մէջ նշանաւոր է Ուրֆացի Տէր Աստուածատուր քահանայ, որ հաւանաբար 1606 թուականներուն որ հաւանաբար 1606 թուականներուն ծնած է Ուրֆայի մէջ և մանուկ կամ պատանի հասակին Հալէպ եկած հաստատուած է իր ծնողաց հետ: Հալէպի քահանայական դասուն ամէնէն կարկառուն և ամէնէն պատկառելի դէմքերէն մէկն է, որ շատ կանուխէն ի յայտ բերած է, գրչութեան և ծաղկումի արուեստներուն մէջ, փայլուն և իրական տաղանդ մը: Հայրն է՝ Խաչատուր, մայրը՝ մահտեսի Խաթուն: Շատ հաւանական է որ հայրը ունեցած է վաղահաս մահ մը, որուն վրայ պատանին Աստուր յանձնուած է մահտեսի Ղարիպ Խոճայի խնամքին: Անհաւանական չէ նաեւ ենթադրել որ Խաթուն ամուսնացած ըլլայ Ղարիպ Խոճայի հետ: Դպիր Աստուրի հոգեւոր քոյր կը յիշուի մահտեսի Սուլթան, իսկ հոգեւոր եղբայր՝ մահտեսի Գրիգոր, երկուքն ալ շատ հաւանաբար զաւակները Ղարիպի առաջին կնոջ:

Աստուր, տղայ տարիքէն օժտուած ըլլալով բացառիկ ընդունակութիւններով, հայրը Հալէպի մէջ գինքը կը յանձնէ Ստեփանոս սարկաւազ քարտուղարի խնամքին, որոնց ձեռքին տակ ապագայ Տէր Աստուածատուր կը հմտանայ գրչու-

թեան և զարգանկարչութեան ազնիւ արհեստին և այնքան կը յառաջադիմէ այդ ճիւղերուն մէջ որ իր կեանքը, գրեթէ ամբողջութեամբ կը նուիրէ անոնց և իր բոլոր ձեռագրաց յիշատակարաններուն մէջ երախտագիտութեամբ կը յիշէ ուսուցչին անունը, իբր իր վրայ շատ աշխատանք ունեցող վաստակաւոր դաստիարակ: Դժբախտաբար այս զարգացած դասակարգի մասին ու է տեղեկութիւն չունինք: Սա միայն յայտնի է որ ան սարկաւազ մնացած է միշտ, և Տէր Աստուածատուր, նոյնիսկ անոր մահէն վերջ, կը յիշէ միշտ Ստեփանոս քարտուղար: Ժամանակի կարգով հոս պիտի թուենք Տէր Աստուածատուր քահանայի ձեռագիր այն գրութիւնները որոնք ծանօթ են մեզի: Ապագային երբ հայկական բոլոր ձեռագրաց տպիւ մայր ցուցակներն աչքի առջեւ ունենանք, անկասկած որ անոնց մէջ պիտի հանդիպինք Տէր Հօր այլ ձեռագիրներուն:

Ա) 1626ին, տակաւին սարկաւազ աստիճանի մէջ, կը գրէ Կիրեղ Հայրապետի «Գիրք պարապմանց և լուծումն պարապմանց» հատորը, որ սեփականութիւնն եղած է Գաղատիոյ ձեռագրաց մատենադարանին, ուր կը կրէր 62 թիւը: Աստուածատուր դպիր կամ սարկաւազ այս գիրքը գրած է Հալէպի մէջ, յանձնարարութեամբ Տէր Ղուկաս Արքեպիս և ասոր հոգեւոր զաւակին՝ Տէր Թորոս կրօնաւորի խնդրանքով:

Բ) Տէր Աստուածատուր քահանայի երկտասարդական շրջանի յատուկ գրչական, մանաւանդ ծաղկանկարչական տաղանդին ամէնէն ազնիւ ու անկորնչելի յիշատակն է, իբր գլուխ գործոց, մեր ձեռագրաց մատենադարանի հոյակապ զարդերէն մին եղող թիւ մէկ մագաղաթեայ Աւետարանը, որ գրուած է 1632ին, Հալէպի ազգային մեծագոյն բարերար, մահտեսի պարոն իշխան Պետրոս Չալապի խնդրանքով և ծախքով: Այս իշխանական ընծան, 1932 Նոյեմբեր 13ի կիրակիին, զայն նուիրողին կամաց համաձայն, դրուեցաւ Ս. Քա-

առաջին Մանկունք եկեղեցւոյ աւագ սե-
ղանի բարձրաշէն աստիճանին վրայ և
«պոստիստմէ»ն անով ըսուեցաւ Ս. Պա-
տարագի միջոցին և օրուան բոլոր աւե-
տարանները գեղազարդ նոյն գրչագրու-
թեան վրայէն կարդացուեցան: Աւելի քան
300 տարիներէ ի վեր անաղարտ մնացած
և շատ լաւ պահպանուած մագաղաթեայ
այս աւետարանն ունի 282 թերթ. մե-
ծութիւն՝ $15 \times 21 \times 5 \frac{1}{2}$ հրդմր. երկսիւն,
21 տողով, ընտիր կազմով, հրաշալի վեր-
նագրերով, գունագեղ սկզբնատառերով և
շքեղ ու ծիրանեփառ լուսանցազարդերով,
201 հատ: Խորաններու և պատկերներու
զմայլելի հաւաքածու մըն է մատենան,
որ Ս. Քառասունք եկեղեցւոյ վերաշինու-
թենէն 15 տարի վերջ նուիրուած է նոյն
եկեղեցւոյ և ուր կը մնայ մինչեւ այսօր՝:

Գ) 1637ին Աստուածատուր սարկաւազը
կը գտնենք քահանայ ձեռնադրուած, ան-
կասկած Հալէպի առաջնորդ Տէր Բակոբ
քաջ և բարունի վարդապետ Կարկառե-
ցիէն: Նոյն տարին Հալէպի մէջ գրած է
պարզատառ մը, որ մեզի անծանօթ
պատճառներով սեփականութիւնն եղած է,
ինչպէս իր «Գիրք պարապմանց»ը, Գա-
ղատիոյ ձեռագրաց մատենադարանին (Յու-
ցակ Գաղատիոյ ձեռագրաց, թիւ 261,
Բարգէն կաթող. կիլիկիոյ, անտիպ): 1637
Մարտ 29ի Դշ. օրն աւարտած:

Այս պարզատառ մարը, Տէր Աստուա-
ծատուր քահանայ գրած է իր հոգեւոր
եղբայրներէն Հոռմկլայեցի Աթէնտի օղու
Տէր Յովհաննէս քհնյ.ի խնդրանքով:

Գ) 1640 Ապրիլ 13ի երկուշաբթի օրը,
Տէր Աստուածատուր քահանայ Հալէպի
մէջ կը գրէ ու կը ծաղկէ մեր ձեռագրաց
մատենադարանի թիւ 51 Աւետարանը,
264 թերթերով. մեծ. $18 \times 13 \times 3 \frac{1}{2}$
հրդմր.: Ձեռագրիս գրութիւնը երկսիւն
է, տողը 21, նիւթն է լաւ յղկուած բամ-
բակեայ ընտիր թուղթ: Թէեւ հատորին
արտաքին կազմը ամբողջովին վերցուած
է, սակայն բուն գիրքը կը մնայ անաղարտ:

Ձարդական մասը մեծ շքեղանք մը չունի
թէեւ, բայց համապատասխան է իր ժա-
մանակի նման արտադրութեանց: Աւետա-
րանս գրել տուած է Տէր Արարհամ քհնյ.
իր հօրը՝ Տէր Մարկոսին և ընտանեկան
այլ ննջեցելոց յիշատակին համար:

Ե) 1651 Փետրուար մէկին, Տէր Աս-
տուածատուր քհնյ. Հալէպի մէջ կ'աւար-
տէ գրութիւնն ու ծաղկումը մեր ձեռագրաց
մատենադարանի թ. 26 Աւետարանին, 312
թերթերով և $15 \frac{1}{2} \times 10 \frac{1}{2} \times 5$ հրդմր.:
մեծութեամբ: Աւետարանիս գրութիւնը
երկսիւն է, տողը 21, լաւ յղկուած բամ-
բակեայ թուղթով: Ունի կաշեպատ կազմ
տախտակեայ եւ կողքերու բեւեռներէն
յայտնի է որ ժամանակին ծածկուած է
արծաթեայ զարդերով: Հատորիս զարդա-
կան մասը բաւական ճոխ է, մանաւանդ
խորաններով և աւետարանիչներու ոսկե-
յատակ նկարներով, ուր կը պակսի Մար-
կոսինը միայն, որ հաւանաբար ինկած է
ու կորսուած: Աւետարանիս ստացողն է
Տէր Ներսէս քհնյ., որ 1683ին կը ծախէ
զայն և մահտեսի Կիւլամիր գնելով յի-
շատակ կը դնէ Ս. Քառասունք եկեղեցին,
ուր կը մնայ մինչեւ այսօր: Ձարմանալի
է որ Տ. Աստուածատուր քհնյ. իր կեանքի
ամէնէն առոյգ ու բեղմնաւոր շրջանին,
միայն մէկ ձեռագիր թողած է, վերագրեալ
թիւ 26 Աւետարանը: Մեր տեսած կամ
պրպտած իր գրչութիւնները կը պատկա-
նին 1640էն առջի և 1660ի ընդհանրա-
պէս վերջի շրջաններուն: Դժուար չէ
մտաբերել որ քսան տարուան երկարա-
տեւ շրջանին Տէր հայրը արտադրած է
գրչութեան և արուեստի ընտիր այլ նը-
մոյշներ, որոնք սակայն կամ կորսուած
են և կամ կը մնան ձեռագրաց այն ան-
տիպ ցուցակներուն մէջ, զորս դժբախտա-
բար տեսած չենք: Որպէսզի կարելի ըլլայ
մասամբ գէթ լրացնել այս պատուական
արուեստագէտին կենսագրութիւնը, ջեր-
մապէս կը խնդրենք հնագէտ և բանա-
սէրներէն՝ որ հաճին իմացնել մեզի, եթէ
ունին կամ տեսած են, մասնաւորներու
քով Տէր Աստուածատուրի այն ձեռագիր-

1. Տե՛ս «Բզմպ», 1933 Ապրիլ, Թիւ 4, էջ 154-8.

ները, որոնք ցարդ անծանօթ ըլլալով
մեզի դուրս մնացած են մեր ցանկէն:

Զ) 1660ին, Տ. Աստուածատուր քհնյ.
Հալէպի մէջ կը գրէ ու կը ծաղկէ մեր
ձեռագրաց մատենադարանի թիւ 99 մաշ-
տոցը, Արարկիրցի «սրբասէր, հեզահոգի
և բարեպաշտ» Մարգարի խնդրանքով և
որ յիշատակ կը դրուի Ս. Քառասունք
եկեղեցւոյ մէջ: Ձեռագրիս հին թիւն է
59. ունի 109 թերթ: Մեծութիւնն է
 $18 \times 13 \frac{1}{2} \times 2 \frac{1}{2}$ հրդմր. երկսիւն գրու-
թեամբ և իւրաքանչիւր էջ 18 տողով:
Նիւթը հասարակ թուղթ է՝ բամբակեայ.
կազմը՝ արեւելեան, շագանակագոյն կա-
շեպատ տախտակեայ թիկունքով: Մա-
գաղաթեայ պահպանակներէ զուրկ է եւ
այնքան գէշ պահուած է որ գրեթէ ան-
ճանաչելի դարձած է, մուկերու աւերի մը
տակ, որ բոլոր թերթերուն վրայ յայտ-
նապէս կ'երեւայ, թափանցելով դուրսէն
դէպ ի ներս, մինչեւ իսկ բուն գրութեան
փաստելով: Ներքին քանի մը թերթերը
կարէն ինկած են: Գիրը սեւ մեղանով,
միջակ բոլորագիր է. համարազուխները
կարմիր սիրուն երկաթագիր են: Սկզբնա-
տառը՝ փառագիր և թռչնագիր, կանաչով
և կարմիրով խառն. իսկ թիւով 17 ներ-
քին գլխագրերը բոլորն ալ հասարակ
թռչնագիր են: Լուսանցազարդերը, թիւով
17, բաւական սիրուն են, բայց գրեթէ
բոլորն ալ փաստած ու անճանաչելի
դարձած: Ունի վայելուչ խորան մը, ինչ-
պէս նաեւ կիսախորան մը՝ Տղայաթաղի
կանոնին վերեւը դրուած, միեւնոյն ոճով:
Վերնագիրը միայն երկու տող են՝ սկիզբը.
առաջինը թռչնագիր-զարդագիր, կարմի-
րով խառն, իսկ երկրորդը՝ կարմրագեղ
երկաթագիր:

Ե) 1661 Մայիս 20ին Տ. Աստուածա-
տուր քհնյ. Հալէպի մէջ կ'աւարտէ ժա-
մակարգորթիս մը, ի վայելուճ մահտեսի
Խոճայ Մարջահին և իր որդիներուն՝ Պէկի
չալապուն և Պէկլար չալապուն և թոռ-
նիկներուն՝ Եղիա և Յակոբ չալապինե-
րուն: Պէկլար չալապին հոս մասնաւորա-
բար կը յիշուի իրը ջերմեռանդ և հոգեւէր

անձ: Սանոս, Պետրոս, Շաղաւաթ եւ
Սահակ հարազատ չալապիններուն և Սա-
նոսի որդի չալապինէն վերջ, այս իշխան-
ները համբաւաւոր և ազգասէր վաճառա-
կաններ եղած են Հալէպի մէջ, և նման
առաջիններուն՝ հանդիսացած են բարե-
պաշտ ու աղօթասէր, և նոյն ոգիով այս
ժամակարգութիւնը Տէր Աստուածատուր
քահանային գրել տուած են, առտնին
գործածութեան համար: Թէ ո՞ր տեղացի
են և ո՞ւր թաղուած, յայտնի չէ, ինչպէս
որ ցարդ կարելի չեղաւ նոյն ճշդութիւնը
ընել առաջիններուն համար: Այս «կար-
գաւորութիւն հասարակաց աղօթից պա-
տարագամատոյց»ը, որ թիւ 134ով այժմ
կը մնայ Զմմառու վանուց մատենադարանը,
հաւանաբար 1710էն յետոյ Հալէպէն հոն
փոխադրուած, այլ ձեռագրաց հետ:

Ը) 1662ին, Տէր Աստուածատուր քհնյ.
Հալէպի մէջ կը գրէ փոքրիկ Սաղմոսա-
րան, «կատարեալ ամենայն իրօք», օրի-
նակուած լաւ և ընտիր գաղափարէ մը,
ուստի և կրկնակի յարգի: Կը պարունակէ
նաեւ Շնորհալիի «Հաւատով խոստովա-
նիմ»ը, անթերի: Թէեւ սաղմոսարանիս
ծաղկողն անյայտ է, բայց ամենայն հա-
ւանականութեամբ Տէր Աստուածատուր
ինքն է. ինչպէս ուրիշ շատ մը ձեռա-
գիրներ, այնպէս ալ այս սաղմոսարանը
ինքն է որ ծաղկած է. և համեստութեամբ
չէ ուզած իր անունն յայտնել: Տէր հայրը
այս ոսկեզարդ սաղմոսարանը գրած է Կ.
Պոլսեցի Խոճայ Տիրացուի խնդրանքով:
Ունի 245 թուղթ. մեծ. $11 \times 7,5$
($5 \frac{1}{2} \times 3 \frac{1}{2}$), միասիւն գրութեամբ, 17
տողերով, թերթը 21, իւրաքանչիւրը 12
թուղթ: Նիւթը ազնիւ թուղթ է և կազմը
փայտեայ կաշեպատ: Կազմին հետ կողքերը
ելած են, տեղ տեղ ալ լուսանցքը մաշած
են ու կարկտուած: Դաւթի պատկերն ու
կիսախորանը փաստած են և գոյներն
իրարու փոխանցուած: Գիրը մանրիկ նու-
որագիր է, լայն լուսանցքներով. զարդա-
գիրք շատ շատ են, կիսախորանը 8 հատ,
ոսկեզարդ և գեղեցիկ, իսկ լուսանցա-
զարդը յոյժ բազմաթիւ են, և հնագրական

թուականներէն ասդին եղած է անոր լուսատու ջահերէն: Դժբախտաբար, հակառակ մեր անվհատ պրպտումներուն, ցարդ չկրցանք գտնել Տէր Աստուածատուրի դամբարանը. անկասկած է որ անոր նուիրական աճիւնները կը գտնուին մայր եկեղեցւոյ ներքին գաւթը, այժմու մեծ զանգակատան ստորոտը:

Ուրֆացի այս Տէր Աստուածատուրի ժամանակակից է Մարտինցի ուրիշ Տէր Աստուածատուր մը, մահտեսի, որուն մականունն է Ապտուշահ, և զոր պէտք է շփոթել առաջինին հետ: Մարտինցիի զաւակն է Սահակ և Մարիամ Ապտուշահին: Ասոր ալ զաւակն է Տէր Թորոս քահանայ. ունեցած է նաեւ ուրիշ չորս զաւակներ, Յակոբ, Ներսէս, Յարութիւն և Խաչատուր, որոնք 1671էն առաջ մեռած են արդէն: Եղբայրներն են Ղազար, Ամիրշահ, Դանիէլ. հօր կողմէ մեծ հայրն է Տիրացու Ապտուշահ, մեծ մայրն է Ճանէ. մօր կողմէ մեծ հայրն է Տէր Ապտուշահ, մեծ մայրն է Խաթուն: Երէցկիւնն է մահտեսի Վարդիսաթուն, որուն հայրն է Փրանկիւլ և մայրը՝ մահտեսի Մարթա: Տէր Աստուշահ կանուխէն Հալէպ եկած և հաւանաբար Հալէպի մէջ ալ ձեռնադրուած է: Ան Հալէպի հայ քահանայից դասուն մէջ պիտի թողու յաւէտ անջընջելի անուն մը, որովհետեւ նախ 1650ին Տէր Սահակ քահանայի գրել կու տայ մեր ձեռագրաց մատենադարանի թ. 152 լիակատար, մեծագիր և կարեւոր Յայսմառարքը, ուր կան տարուան բոլոր օրերու յատուկ վկայարանութիւններն ու կցորդները, յար և նման բովանդակութեամբ մեր 147 և 148 թիւ յայսմառարքներուն: Հոս գրիչը աւելի ուշագիր եղած է ընդօրինակութեանց մէջ, և իբր համեմատաբար նոր գրչութիւն, հետեւած է ճշգրտոյն քերականութեան մը: Սոյն Յայսմառարքը լրացած է 1650 Յուլիս 26ի ուրբաթ օրը, Կիլիկիոյ Տէր Ներսէս կաթողիկոսի օրով: Իր ջանքերուն և մանաւանդ նիւթական մեծ գոհողութեան կը պարտինք նաեւ մեր ձեռագրաց մատենադարանի

ամէնէն արժէքաւոր մագաղաթեայ թիւ 6 հոյակապ և հաստաբետ ու Օշին թագաւորի սեփական ժամագիրը՝ զոր կ'ազատէ օտարներու ձեռքէն և յիշատակ կը դնէ, իր ծնողաց և զաւակաց հոգւոյն, Ս. Քառասունք եկեղեցին, 1671ին և ուր կը մնայ մինչեւ այսօր, մասնաւոր ինամքի և հոգածութեան տակ: Այս նշանաւոր, հազուագիւտ և արքայական մագաղաթը, որ կը պարունակէ լիակատար ժամագիրը, սաղմոսարան, շարակնոց, խազատետր և տօնացոյց, թանկագին շտեմարան մըն է կարեւոր տարբերակներու, որոնց լիակատար բաղդատական ցանկը պատրաստած ենք, Հալէպի Ս. Քառասունք եկեղեցւոյ ձեռագրաց մեր մայր ցուցակին մէջ, որ կը մնայ դեռ անտիպ: Թագաւորական այս մեծագոյն յիշատակը գրուած է Սոյ մէջ, 1319 Յունիս 18ին, ձեռամբ Տէր Յակոբ քահանայի և յանձնարարութեամբ Տէր Թորոս աւագերէցի և հրամանաւ «բարեպաշտ ու աստուածասէր Օշին թագաւորին»: Ձեռագիրս ունի 507 թերթ. մեծ. $33 \times 22 \times 11$ հրդմը: Գրութիւնս միասին է, ի բաց առեալ Տօնացոյցի մասէն՝ որ երկսիւն է (էջ 517-538): Տողերն են ընդհանրապէս 30. 32. 33. իսկ մանրագոյն Տօնացոյցի տողերն են 60: Նիւթը, ծայրէ ծայր, թաւշանման ազնիւ մագաղաթ է, կիսովին փայլուն ու թափանցիկ տեսակէ, կիսովին թանձր ու մասամբ նուրբ: Կազմը արեւելեան է, բաց շագանակագոյն կաշեպատ, խաւաքարտեայ, հաստատուն կողքով, որ կը թուի տեսած ըլլալ զանազան նորոգութիւններ, ուր, սակայն, անուշադրութեամբ ձեռագրիս մասերը իրարու մէջ անցած են: Մենք կը խորհինք ուշադրութեամբ քակել տալ ամբողջ հատորը և բոլոր մասերն իրարու յաջորդական ուղղութեան մէջ դնել և այնպէս կազմել տալով, ի նորոյ թուագրել բոլոր էջերը, այս անգամ գունաւոր մեղանով: Հատորս թէեւ չունի գեղարուեստական ճոխութիւն, բայց հակառակ այդ պակասին, ան, իր էջերուն մէջ կը պահէ զգալի օձրութիւն մը սրբազան գեղ-

արուեստի: Եթէ Մարտինցի այս ազգասէր քահանային ջանքերը չըլլային, դժուար է գուշակել որ այս թանկարժէք և պատմական անտիպ ու վաւերական ժամանակագրութեամբ ճոխացած արքայական այս յիշատակը պիտի կորսուէր առ յաւէտ: Տէր Ապտուշահ, ինչպէս որ յայտնի կ'երեւայ էջ 189ի վրայ թողած լման էջ մը ինքնագիր արձանագրութեան, ինքն ալ գրիչ ու ծաղկող ըլլալով, գնահատած է մատենիս կարեւորութիւնն և զայն ի պահ դրած Ս. Քառասունք եկեղեցւոյ մէջ: Մեղք որ, սակայն, իրմէ յետոյ, ան առօրեայ գործածութեան համար, տրամադրուած է եկեղեցւոյ մէջ և այս պատճառաւ չարաչար գործածուած և մասնաւորաբար Շարականի մասը ծածկուած է անհաշուելի մոմի կաթիլներու տակ:

Տէր Աստուածատուր Մարտինցի, ինչպէս ըսինք, ինքն ալ գրիչ է եւ 1688ին Հալէպի մէջ գրած է, ու հաւանաբար ծաղկած ալ, մեր ձեռագրաց մատենադարանի թիւ 137, Ծննդոց կամ Արարածոց գիրքը, խոր ձեռութեան մէջ, իր զաւակներուն ու թոռներուն համար, անշուշտ ընտանեկան առանձին ընթերցման ծառայելու: Շատ խորհրդաւոր է տեսնել որ Տէր հայրը, բազմադիւն կեանք մը թողած իր ետեւ, ու մանաւանդ ընկճուած չորս մանչ զաւակներու յաջորդական

կսկծալի կորուստէն, Արարածոց գիրքը ուզած ըլլայ յիշատակ թողուլ իր միակ զաւակին, Տէր Թորոս քահանային և ասոր զաւակներուն: Այս հնարոյր մատենաւոր, որ բաց ի կողքերու պակասէն ուրիշ թերի չունի, կը բովանդակէ 204 թերթ. մեծ. $16 \frac{1}{2} \times 12 \times 3$ հրդմը, 19 տողնոց էջերով, բամբակեայ, սպիտակ ու լաւ յղկուած թուղթի վրայ: Ձեռագիրս, ինչպէս կ'երեւայ, զուրկ է ծաղկումէ: Յիշատակարանին մէջ Տէր Աստուածատուր կը վկայէ որ ձեռութեան մէջ գրած է այս հատորը, թէ ինք, հակառակ ուսումնական մը չըլլալուն, ջանադիր եղած է իր պարագայ ժամերը գրչութեան արուեստին յատկացնելու, սորվելու և զարգանալու և չէ ուզած երբեք «անբան» մնալ, ու միշտ «մշղըլ» եղած է: Ի կենդանութեան, եկեղեցւոյ կը նուիրէ իր միակ որդին, Տէր Թորոսը, որու մասին դժբախտաբար շատ բան չենք գիտեր: Ան 1714ին կը վախճանի և կը թաղուի Ագիգիէի Ազգային Գերեզմանատան մէջ, հաւանաբար իր հօրը հողակոյտին կից:

Հոս աւելցնենք թէ Տէր Աստուածատուր քհնյ. դարձեալ կը յիշուի մեր ձեռագրաց մատենադարանի թ. 39 Աւետարանը կազմել տալուն առթիւ Տէր Պետրոս քհնյ. ձեռքով:

ԱՐՏԱՒԱԶԻ ԵՓԵՍՅՈՓՈՍ